

רבנן לא צריכי נטירותא

זכות תלמידי חכמים או חובת הציבור?

הרב יואל מנוביץ'

ראש הישיבה

ראשי פרקים:

א. הקדמה

ב. סוגיית הגמרא

ג. גדר הפטור

ד. שיטת הרמב"ם

ה. שיטת ה"חתם סופר"

ו. שיטת ה"חזון איש"

ז. פטור תלמידי הישיבות במדינת ישראל

ח. סיכום

א. הקדמה

הפולמוס על דבר גיוסם של בחורי ישיבות מלווה את מדינת ישראל מיום הקמתה. קיץ תשע"ט ייזכר כנקודת שיא בוויכוח, משום שכביכול בעטיו לא הוקמה ממשלה בישראל, וכחודשיים לאחר הבחירות לכנסת העשרים ואחת קיבלה כנסת ישראל החלטה על בחירות חוזרות על רקע זה. כל אימת שהדיון על שיתוף תלמידי הישיבות בשירות בצה"ל חוזר אל סדר היום הציבורי, צפה ועולה סוגיית הגמרא במסכת בבא בתרא. המשנה הראשונה במסכת פותחת בחובת מניעת היזק והסכמות בין שכנים, ובדף ז עמוד ב מרחיבה המשנה ופורטת נורמות התנהלות ברכוש משותף. המשנה עוסקת בחובת היחיד או היחידים להשתתף עם שאר בני החצר או בני העיר בצרכים ציבוריים, ומתוך הדיון על חובת היחיד כלפי צרכי הרבים, מגיעה הגמרא לדון גם על חובת השתתפותם של תלמידי חכמים בצרכי הציבור. סוגיה זו ידועה בשמה "רבנן לא צריכי נטירותא" (תלמידי חכמים אינם זקוקים לשמירה). מסוגיה זו לכאורה ניתן להסיק כי לומדי תורה אינם זקוקים לשמירה, ומשחררים מחובות מיסים ומנטל הביטחון.

ב. סוגיית הגמרא

במהלך הסוגיה (ז, ב - ח, א) מזכירה הגמרא שש פעמים את פטור תלמידי החכמים ביחס לנושאים שונים:

1. הגמרא מספרת על האמורא רבי יהודה נשיאה שהטיל מס לבניית חומה ("שורא") גם על תלמידי חכמים, על כך אמר ריש לקיש: "רבנן לא צריכי נטירותא", וכראיה דרש את הפסוק "אֶסְפְּרָם מְחוּל יָרְבוּן" (תהלים קלט, יח): "ומה חול שמועט - מגין על הים, מעשיהם של צדיקים שהם מרובים - לא כל שכן שמגינים עליהם?!". רבי יוחנן דרש פסוק אחר: "'אֲנִי חוֹמָה וְשָׂדֵי כְּמִגְדָּלוֹת' (שה"ש ח, י). אני חומה - זו תורה, ושדי כמגדלות - אלו ת"ח".

2. רב נחמן בר רב חסדא הטיל מס גולגולת ("כרגא") על תלמידי חכמים. בתגובה אמר רב נחמן בר יצחק שעבר בכך על דברי תורה, נביאים וכתובים, והביא ראיות מפסוקים לייחודם של תלמידי חכמים.

3. רב יהודה אמר שעל כל תושבי העיר מוטלת החובה להשתתף בבניית שערי חומת העיר ("אגלי גפא"), ואפילו יתומים, "אבל רבנן לא צריכי נטירותא".

4. רבי פתח אוצרות בשנות בצורת וחילק מהן ללומדי התורה, אך לא לעמי ארצות ("יכנסו בעלי מקרא, בעלי משנה, בעלי גמרא, בעלי הלכה, בעלי הגדה, אבל עמי הארץ אל יכנסו"). הגמרא מבארת שרבי נהג כך לשיטתו ש"אין פורענות בא לעולם אלא בשביל עמי הארץ", וכדי להטעים את דבריו מספרת הגמרא על מעשה שאירע בטבריה בימי רבי, שהמלכות הטילה חובה על בני העיר לשלם מס לטובת כתר המלך, ורבי התנגד לכך שתלמידי החכמים ישאו בהוצאות המס. בשל כך אט אט עזבו עמי הארץ את העיר, ובהתאם לכך ולאור התנגדות רבי לנשיאת תלמידי חכמים בנטל, הלך כובד המס ונפל על כתפיהם של עמי הארץ הנותרים עד שהוטל המס כולו על הכובס האחרון של העיר. משעזב גם הוא את העיר, ביטלה המלכות את הדרישה למס. אמר רבי: "ראיתם, שאין פורענות בא לעולם אלא בשביל עמי הארץ".

5. ר' אסי אמר בשם ר' יוחנן שעל כל תושבי העיר מוטלת החובה להשתתף בתיקון חומות העיר ("פסי העיר"), ואפילו יתומים, "אבל רבנן לא, דרבנן לא צריכי נטירותא".

6. רב פפא אמר שעל כל תושבי העיר מוטלת החובה להשתתף בבניית החומה ("שורא") ובתשלום לפרש המפטרל סביב העיר ("פרשאה") ולשומר כל הנשק ("טרזינא"), ואפילו יתומים, "אבל רבנן לא צריכי נטירותא".

ג. גדר הפטור

נחלקו הראשונים בשאלה מהו המס עליו מדברת הגמרא. הרמב"ן וראשונים נוספים סברו שהפטור הוא רק על מס המוטל באופן כללי על תושבי העיר, אך מס המוטל באופן אישי על ראשו של כל אחד ואחד מבני העיר בוודאי גם תלמידי חכמים אינם נפטרים ממנו. הרמב"ן מביא ראיה לדבריו ממסכת סנהדרין דף כז, ב שם אומרת הגמרא שבר חמא קיבל על עצמו לשלם מס של רב פפא. מוכח אם כן שרב פפא, שהיה מגדולי האמוראים, היה חייב במס קבוע למרות היותו תלמיד חכם, ויש להסביר שמדובר במס שהוטל על רב פפא באופן אישי, ולכן לא נפטר ממנו.

היד רמה חולק על הרמב"ן, וסובר שהסוגיה פוטרת מכל המסים, גם ממסים המוטלים באופן אישי. ביחס לסוגיה בסנהדרין יצטרך היד רמה לבאר שרב פפא לא נפטר מתשלום המס חרף היותו תלמיד חכם מסיבה נקודתית מקומית, או משום שהיה עוסק גם במסחר. אפשרות נוספת לביאור הסוגיה היא שלמרות שרב פפא כתלמיד חכם יכול היה להטיל את תשלום מסיו על הציבור, בר חמא כיבד אותו וראה בזה זכות לשלם את חלקו.

ד. שיטת הרמב"ם

בשאלת גדר הפטור הכריע הרמב"ם כשיטת היד רמה (הל' תלמוד תורה ו, י):

תלמידי חכמים אינם יוצאין בעצמן לעשות עם כל הקהל בבנין וחפירה של מדינה וכיוצא בהן, כדי שלא יתבזו בפני עמי הארץ, ואין גובין מהן לבנין החומה ותיקון השערים ושכר השומרים וכיוצא בהן ולא לתשורת המלך. ואין מחייבים אותן ליתן המס, בין מס שהוא קצוב על בני העיר, בין מס שהוא קצוב על כל איש ואיש. שנאמר: "גם כי יתנו בגוים עתה אקבצם ויחלו מעט ממשא מלך ושרים", וכן אם היתה סחורה לתלמיד חכם מניחים אותו למכור תחלה ואין מניחים אחד מבני השוק למכור עד שימכור הוא, וכן אם היה לו דין והיה עומד בכלל בעלי דינים הרבה מקדימין אותו ומושיבין אותו.

מחד גיסא נראה שהרמב"ם מרחיב את הפטור של תלמידי חכמים כשיטת היד רמה, ופותר אותם מכל מס, ואף ממסים שהוטלו באופן אישי על ראשם של תלמידי חכמים. מאידך גיסא, נראה שמשמעות דברי הרמב"ם היא שאף שהציבור מחויב לקחת על עצמו את חובותיהם של תלמידי חכמים, אין זה משום שתלמידי חכמים מופקעים מכל פורענות שבאה על הציבור, או שהם אינם זקוקים לשמירה כפי שניתן להבין בסוגיית הגמרא בבא בתרא; אלא נראה בדברי הרמב"ם שזוהי חלק מחובת הציבור בכבודם של נושאי התורה. כך נראה גם מהמשך דבריו שהובאו

לעיל בעניין סחורה ותביעה לדין של תלמיד חכם, וכן מההקשר הכללי של הפרק כולו הפותח במילים "כל תלמיד חכם מצווה להדרו" (שם ו, א). הדברים מקבלים משנה תוקף בהסברו של הרמב"ם לסיבת הפטור, כדלקמן.

בדבריו בפירוש דברי התנא "אל תעשה עטרה להתגדל בה ולא קרדם לחפור בו" (אבות ד, ה) האריך הרמב"ם בחומרת האיסור ליהנות מכתר תורה. בסוף דבריו שואל על עצמו מסוגיית הגמרא בבבא בתרא, המלמדת שיש פטור לתלמידי חכמים מחובות השלטון כולן, והדבר לכאורה נראה כ"היתר" לעשות את התורה "קרדום לחפור בו"! וכך כותב שם:

ואמנם הדבר אשר התירתו התורה לתלמידי חכמים הוא, שיתנו ממון לאדם, יעשה להם סחורה בו בבחירתו, אם ירצה - ועושה זה יש לו שכר על כך, וזה הוא מטיל מלאי לכיס תלמידי חכמים - ושתמכר סחורתם תחילה למה שיימכר, ותתפס להם ראשית השוק דוקא. אלו חוקים שקבע ה' להם, כמו שקבע המתנות לכהן והמעשרות ללוי, לפי מה שבאה בו הקבלה. כי שתי הפעולות האלה יש שיעשו אותן הסוחרים קצתם עם קצתם על דרך הכבוד, ואפילו לא היתה שם חכמה, ולכל הפחות יהיה תלמיד חכמים כמו עם ארץ מכובד. וכן פטרה התורה את כל תלמידי החכמים מחובות השלטון כולן, מן המיסים, והאכסניות, ומיסי הנפש, והם אשר יקראו כסף גולגלתא, יפרעו בעבורם הקהל, ובנין החומות וכיוצא בהן. ואפילו היה תלמיד החכמים בעל ממון רב לא יחוייב בדבר מזה. וכבר הורה בזה רבנא יוסף הלוי זצ"ל לאיש באנדלוס, שהיו לו גנות וכרמים שהיה מחוייב עבורם אלף דינרים, והורה לפוטרו מהמס, להיותו תלמיד חכמים, אף על פי שהיה משלם המס ההוא אפילו העני שביהודים. וזה דין תורה, כמו שפטרה התורה הכהנים ממחצית השקל, כמו שבארנו במקומו, ומה שדומה לזה.

הרמב"ם משווה את תלמידי החכמים לכהנים, וכפי שהכהנים פטורים ממחצית השקל, פטורים תלמידי החכמים מחובות הציבור. משמעות הדברים היא שפטור תלמידי חכמים אינו פטור עצמי, שאינם זקוקים לשמירה, אלא זוהי חובה המוטלת על הציבור לרומם את תלמידי החכמים. וכמו שביחס לכהנים מצווים עם ישראל במצוות "קדשתו" (ויקרא כא, ח).

ניתן אפוא לסכם את שיטת הרמב"ם ולומר שהרחיב את פטור תלמידי חכמים אפילו ממסים המוטלים עליהם באופן אישי, ועם זאת לשיטתו סיבת הפטור אינה עצמית

ואינה נובעת מכך שתלמידי חכמים אינם גורמים להטלת המס או שהם משומרים באופן נסי, אלא שהפטור נובע מחובת הציבור להחזיק את נושאי התורה ולפרנסם.¹

ה. שיטת ה"חתם סופר"

הסוגיה פותחת בדעת האמורא רבי יהודה נשיאה, שהטיל מס גם על תלמידי החכמים. ריש לקיש חולק ומוכיח "אֶסְפְּרָם מְחֹל יָרְבוּן" (תהלים קלט, יח), שמעשיהם של צדיקים מגנים כמו חול המגן על הים, ואילו רבי יוחנן לומד זאת מהפסוק "אָנִי חוֹמָה וְשָׂדֵי פְּמַגְדְּלוֹת".

לכאורה, פשט כוונת הדרשות הוא שתלמידי חכמים משומרים ואינם זקוקים לחומה, והאחרונים דנים בשאלה מה הוסיף רבי יוחנן על דרשתו של ריש לקיש. הרש"ש במקום אומר שבדרשת ריש לקיש כלולים תורה ומעשים טובים, ואילו רבי יוחנן סובר שגם בלא מעשים טובים, התורה לבדה מגינה. המהרש"א מבאר שדרשת ריש לקיש מלמדת רק לפטור מסכנת ממון, ואילו רבי יוחנן מוסיף בדרשתו פטור גם מסכנת נפשיות. החתם סופר בחידושו נדרש גם הוא לשאלת היחס שבין דברי ריש לקיש ורבי יוחנן, ומתשובתו ניתן ללמוד הבנה עקרונית במהלך הסוגיה. החתם סופר מניח הנחת יסוד: אילו תלמידי החכמים לא היו זקוקים לשמירה רק באופן אישי, לא היה בכך כדי לפטור אותם מנשיאה בעול, והיה עליהם להשתתף בהוצאות המסים עם שאר בני העיר:

מ"ט לא תימא להו מהא אני חומה וכו'. נראה משום דאקרא דריש לקיש יש לפקפק, נהי דת"ח משומרי' ע"י חול מ"מ לא יהא אלא יחיד שהשגיב עצמו וביתו בחומה נשגבה, וכי מפני זה יפריש עצמו מן הציבור לבנות חומה עמהם? (עיין תשו' צמח צדק סי' י"ח) וצ"ל ת"ח שאני שהוא כמגדל וצופה עליו ומזהיר לעם שיהי' נזהרים וכמ"ש יחזקאל צופה נתתיך והעמי הארץ שאינם נזהרים ונענשי' יחושו לעצמן ע"כ הוצרך לאתויי מקרא ושדי כמגדלות שנמשל ת"ח למגדול אבל אי הי' רק נמשל לחול וחומה לא הי' נפטרי'... ונראה ריש לקיש הוה ס"ל בקרא דמחול ירבון גמי סגי, דכתי' בסיפא: "אם תקטול א-לוה רשע ואנשי דמים יסורו ממנו", פי' אם יתבטלו עמי הארץ, היינו אם תקטול רשע, ואז אנשי דמים ידי עשוי יסורו ממנו, כי אין פורענו' באה לעולם אלא בשביל ע"ה כעובדא דדמי כלילא לקמן.

1 דברים דומים אומר גם הר"ן במסכת נדרים סב, א ד"ה "איי", לגבי רבי טרפון שלא רצה ליהנות מכבוד תורה.

העולה מדברי החתם סופר הוא שברור לרבי יוחנן שההגנה המדוברת כאן אינה הגנה אישית על תלמידי החכמים, ואם כך מוכרחים למצוא מקור לכך שהשמירה של תלמידי חכמים מועילה לכלל כולו. לכן מביא רבי יוחנן פסוק שונה מריש לקיש, ממנו דבר זה ניתן להילמד. החתם סופר מוסיף שגם ריש לקיש מסכים באופן עקרוני לכך שההגנה המדוברת הינה כללית ואינה מכוונת לתלמידי החכמים בלבד; אלא שריש לקיש מסתמך על ההקשר בו מובא הפסוק, ממנו מוכח שמעשיהם של צדיקים מביאים לכך שהתורה מגינה על הכלל כולו, כי מכוחם מתמעטים הרשעים.

בסוגיה הקודמת לסוגיית "רבנן לא צריכי נטירותא", מבררת הגמרא כיצד גובים ממון מבני העיר לצורך בניית חומה להגנה מגיס הבא על עיר, אם לפי נפשות או לפי ממון, ויש אומרים: אם לפי קירוב בתים לגבול או לפי ממון. משמעות עצם השאלה, וכן הכרעות הגמרא בשתי הגרסאות (לפי ממון, ולגרסת היש אומרים לפי קירוב בתים) היא שהחיוב הוא תלוי תועלת אישית ישירה, בהתאם לסיכון של כל אחד מבני העיר. בניגוד לסוגיה זו, בסוגיית "רבנן לא צריכי נטירותא", מבין החתם סופר שאין מדובר בעניין אישי, וכי מציאותם של תלמידי חכמים מגינה על הכלל כולו, ומכוח זה הם פטורים מהשתתפות בנטל המסים.

בהמשך הגמרא מספרת שר' נחמן בר רב חסדא גבה מס מתלמידי חכמים ורב נחמן בר יצחק אומר לו בלשון חריפה שמעשהו עבר על דברי תורה, נביאים וכתובים. שלוש הדרשות שמביא ר' נחמן בר יצחק מורות על כך שתלמידי חכמים פטורים מתשלום מס, אבל לא על כך שיש להם שמירה מיוחדת. מכאן מגיע החתם סופר להבנה עקרונית ומאד משמעותית, והיא שהפטור בו דנה הסוגיה הוא רק מחומה שתפקידה להגן מפני סכנות עברייניות, כלומר: שיטור, אך לא מפי סכנות לאומיות, אשר כנגדן גם תלמידי חכמים מחויבים ליטול חלק, וכך כתב:

מנדה בלו והלך וכו'... וק"ל דעד כאן לא קפטרו רבנן אלא ממס וחומה שהם מצד גלות ישראל וכדמשמע מקרא כל קדושו בידך אבל שמירה כדרך שמלכות נשמרים ממלכויות אחרים גם ת"ח חייב כדמוכח ממרדכי דמייתי מירושלמי ושירי לישכה עיין שם וקשה הרי ת"ח נותנים מחצת השקל אע"כ חומות העיר ממלחמת מלכויות גם ת"ח חייבם וכן משמע מלשון פירש"י ד"ה "רמא דשורא וכו'" וק"ל.

ו. שיטת ה"חזון איש"

הרדב"ז² (שו"ת הרדב"ז ח"ב, תשנב) נשאל מה הדין במקרה שעמי הארצות לא מעוניינים לבנות חומה מכספם, אלא מוכנים להסתכן ולגור בעיר בלא חומה, בעוד תלמידי החכמים ש"לא צריכי נטירותא" אינם מוכנים לגור בעיר בלא חומה; האם רשאים תלמידי החכמים לכוף את עמי הארצות ולדרוש מהם לשלם את הוצאות בניית החומה?

שאלת ממני אודיעך דעתי על מחלוקת אשר נפל בירושלם בין הבעלי בתים ובין החכמים על ענין פריעת שומרי השכונה.

תשובה: כבר ידעת דאמרין בבבא בתרא אמר רב יהודה הכל לאגלי גפא ואפי' מיתמי אבל רבנן לא צריכי נטירותא וזה מוסכם לא נפל בו מחלוקת... אבל בני"ד הבעלי בתים אמרים אין אנחנו צריכין שומרים כי עניים אנחנו, והחכמים צועקים לאמר תעמידו שומרים והם בעצמם מודים דבעו נטירותא. היש מן הדין, או כן הסברא שיכופו את הבעלי בתים להעמיד שומרים ולא יסייעו עמהם?! ולכוף אותם על כיוצא בזה לא אמרה אדם מעולם, ואי אמרה לא צייטנין ליה כי (לקת) [לקתה] מדת הדין. אבל יכולין לכוף אותם שיעמידו שומרים אם דבר צריך הוא ויסייעו כולם כדתנן כופין בני העיר זה את זה וכו'... ומכל מקום אם הדבר ברור שגם הבעלי בתים צריכין שמירה, ואין טוענים כך אלא כדי שיייעו החכמים עמהם בזה הדבר ברור שאם החכמים טוענים לא בעיא נטירותא, א"נ דשתקו, אינם חייבים לסייע אותם. אבל אם הם מודים דבעו נטירותא וצועקים לאמר תעמידו שומרים הדבר ברור אצלי דחייבים לסייע עמהם דהודאת בעל דין כמאה עדים, והא אמרו דבעי נטירותא.

מתשובת הרדב"ז עולה כי אם רבנן הם היוזמים את בניית החומה, בניגוד לדעתם של בני העיר, הרי הם מחויבים להשתתף בהוצאות השמירה.³ לכאורה תשובתו של הרדב"ז נראית כנובעת מסברא פשוטה והגיונית, וכמו שהוא אומר "היש מן הדין או כן הסברא" לחייב את עמי הארצות לשלם בעבור תלמידי חכמים המודים בהודאת בעל דין שהם זקוקים לשמירה. אף על פי כן, נראה שהחזון איש הבין אחרת, והסיק שאכן תלמידי חכמים יכולים לדרוש דרישה זאת מן הציבור ולכוף

2 רבי דוד בן שלמה אבן זמרא, ה'רל"ט-ה'של"ד (1479-1573), ממגורשי ספרד, אב"ד ומנהיגה של יהדות מצרים.

3 הרדב"ז מוסיף ואומר שהוא מסופק אם יש תלמיד חכם שראוי לפטור הנ"ל, וזאת לפני יותר מחמש מאות שנה: "ואף על פי שיש טעם אחר כי מסופק אני אם יש עתה מאן דלא בעי נטירותא איני נכנס בחקירה זו עתה כי דברי יעציבו את קצת חכמים ולכן השתיקה טובה מהדבור".

את בני העיר לבנות חומה למרות שהם כלל אינם מעוניינים בכך, ויש לדייק היטב מה היא הבנתו בסוגיה. וזו לשונו של החזון איש במקום:

ר' יהודה נשיאה רמא דשורא אדרבנן אמר ר"ל רבנן לא צריכי נטירותא וכו', יש לעיין הלא גם רבנן צריכין לנהוג מנהג עולם ולא לסמוך על הנס... ואפשר דבעיר דכולהו רבנן כופין זה את זה לבנות חומה, אבל בעיר שדרין בה בני אדם ויש ביניהן רבנן, מטילין את החומה על המון העם ופוטרין את החכמים, כמו שפוטרין מן המס, שהתורה פטרתן כיון שאינם משתדלים על השגת הממון בשביל עסקם בתורה אין ליטול ממונם בשביל מס, וה"נ מצאו חכמים שאין ליטול מהם לנטירותא ואחרי שבאמת תורתן מגנה עליהם ואינם נתונים תחת מקרי הטבע כשאר בני אדם, כי השגחתו ית' הוא לפי מדת הבטחון שאדם משליך ית' על בוראו ית', והלכך ראוי ת"ח לפוטרו מנטירותא ולהטל את החומה על שאר בני העיר ואפשר לפי זה דגם רבנן כופין את שאר בני העיר לבנות חומה.

בדברי החזון איש נראית כעין סתירה מיניה וביה, שכן בתחילת דבריו הוא מניח שלא תיתכן מציאות של עיר ללא שמירה. גם בעיר שכל יושביה תלמידי חכמים, אסור להם לסמוך על הנס ועליהם לנהוג במנהג העולם, ולכן גם בעיר כזו כופים הם זה את זה לבנות חומה. ומצד שני, בהמשך הוא אומר שתלמידי חכמים פטורים מנטירותא "אחרי שבאת תורתן מגנה עליהם", ומסיים בנדון שדן בו הרדב"ז, ומסיק שתלמידי חכמים יכולים לכופף את בני העיר לבנות חומה!

נראה על פי החזון איש שביסוד הסוגיה מונחת ההנחה הברורה שהתורה היא מגנא ומצלא את לומדיה וגם את סביבתם, ומאידך אין אפשרות לסמוך על סגולת התורה, ועל כן גם תלמידי חכמים צריכים לעשות השתדלות ומאמצים להגן על עצמם. מתוך כך, בעיר שיושבים בה רק תלמידי חכמים בוודאי צרכים לשאת בעול השמירה, אך בעיר שיושבים בה גם עמי ארצות מוטל על אנשי העיר לייקר את מעמדם והשפעתם של עוסקי התורה ולשאת בהוצאות השמירה.

הנקודה שמתחדדת בדברי החזון איש היא שפטור תלמידי חכמים לא נובע מכך שהם מובטחים לשמירה א-לוהית, אלא שיש חיוב על הציבור לרומם את התורה ונושאיה. לכן יכולים תלמידי החכמים לדרוש את בניית החומה מהציבור אפילו אם הציבור מוכן לוותר על בנייתה מפני שזוהי חובתו של הציבור מצד כבוד תורה.

ז. פטור תלמידי הישיבות במדינת ישראל

דברי הרמב"ם בסוף הלכות שמיטה ויובל (יג, יב-יג) מובאים בדרך כלל כראיה לפטור תלמידי הישיבות משירות צבאי:

ולמה לא זכה לוי בנחלת ארץ ישראל ובביזתה עם אחיו? מפני שהובדל לעבוד את ה', לשרתו ולהורות דרכיו הישרים ומשפטיו הצדיקים לרבים, שנאמר: "יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל", לפיכך הובדלו מדרכי העולם - לא עורכין מלחמה כשאר ישראל, ולא נוחלין ולא זוכין לעצמן בכח גופן, אלא הם חיל השם שנאמר: "ברך ה' חילו", והוא ברוך הוא זוכה להם, שנאמר: "אני חלקך ונחלתך".

ולא שבט לוי בלבד, אלא כל איש ואיש מכל באי העולם אשר נדבה רוחו אותו והבינו מדעו להבדל לעמוד לפני ה' לשרתו ולעובדו לדעה את ה' והלך ישר כמו שעשהו הא-להים, ופרק מעל צוארו עול החשבונות הרבים אשר בקשו בני האדם, הרי זה נתקדש קדש קדשים ויהיה ה' חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים, ויזכה לו בעה"ז דבר המספיק לו כמו שזכה לכהנים ללוים, הרי דוד עליו השלום אומר "ה' מנת חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי". בריך רחמנא דסייען.

חרף השימוש החוזר ונשנה בדברים אלה, למעשה אין הם מהווים מקור לפטור גורף לכל תלמידי הישיבות באשר הם. ראשית, הרמב"ם אמנם אומר שבני לוי הובדלו מדרכי העולם ואינם עורכים מלחמה כשאר ישראל, אבל הדברים עומדים כנגד הגמרא בקידושין כא, ב המבררת את דין כהן באשת יפת תואר, וכפי שפירש רש"י (ד"ה "מהו באשת יפת תואר"): "במלחמה". אם כן, מתברר שאף הכהנים בני לוי יוצאים עם כלל האומה למלחמה.

עוד יש לומר, שכאשר הרמב"ם משווה לבני לוי את כל מי שמבדיל את עצמו לעמוד לפני ה', הוא לא מדבר על תלמידי חכמים, אלא על אנשים מיוחדים שפרקו מעל צווארם את "עול החשבונות הרבים" שמעסיקים את בני האדם, ובוודאי לא מדובר על לומדי תורה שבתנאי השידוך שלהם מתדיינים על דירה או על חצי דירה...

בנוסף, יש להעיר כי דרכו של הרמב"ם במשנה תורה לסיים את ספריו במילי דאגדתא. כך למשל חתם את הלכות מקוואות:

כשם שהמכין לכו לטהר, כיון שטבל - טהור, ואף על פי שלא נתחדש בגופו דבר; כך המכין לכו לטהר נפשו מטומאות הנפשות, שהן מחשבות האון ודעות הרעות, כיון שהסכים בלבו לפרוש מאותן העצות, והביא נפשו במי הדעת - טהור.

וכי יעלה על דעת מאן דהו מן הפוסקים להתיר אישה לבעלה על ידי "טבילה" עיונית בסוגיה חמורה? כך אין לראות את דבריו של הרמב"ם בהלכה החותמת את הלכות שמיטה ויובל כהלכה למעשה.

גם הגמרא במסכת סוטה (י, א), כדברי הרמב"ם שהובאו לעיל, משמשת את המתנגדים לגיוס תלמידי הישיבות לצבא. הגמרא מבארת כי המלך אסא נענש על שעשה "אנגריא", השתמש, בתלמידי חכמים:

דרש רבא: מפני מה נענש אסא? מפני שעשה אנגריא בתלמידי חכמים, שנאמר: "וְהַמֶּלֶךְ אֶסָא הִשְׁמִיעַ אֶת כָּל יְהוּדָה אֵין נְקִי" (מלכ"א טו, כב) - מאי אין נקי? אמר רב יהודה אמר רב: אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה.

דברי הגמרא הללו הובאו גם באחת מאיגרותיו המפורסמות של מרן הרב זצ"ל (אגרות הראי"ה ג, תתי, עמ' פח-צב). באגרת זו, שנשלחה בשנת תרע"ז (1917) בעת שהותו של הרב באנגליה, כתב הרב אל הרב הראשי של אנגליה ד"ר יוסף הרץ על חובתו לפעול אצל הממשלה על מנת שתשחרר את תלמידי הישיבות מהשתתפות במלחמה. את הדברים הטעים הרב במקורות תורניים שונים, וכך כתב בפתחתה:

במצב בני הישיבות, המתנודד כעת, לרגלי הספק אם זכויותיהם יעמדו בעת צרה זו, מתנודד הוא ג"כ המצב הרוחני של היהדות כולה בארץ הזאת, ועלינו החובה הקדושה רובצת היא לנסות את כוחנו להצלתה של סגולתנו הרוחנית, אור חיינו ונשמת רוח אפנו, עמדת תוה"ק במדינה, את כל הנסיונות אשר יבואו לידינו לעשות... וברור הדבר שבשליחותן של הזכויות של חופש בני הישיבה מעבודת הצבא כעת מטות הישיבות, אשר בעמל רב ובמסירות נפש נוסדו, להיות נופלות בלא תקומה חלילה... הממשלה חייבת היא להיות זהירה שלא לנגוע בנימין הנפשיים של כל דת ואמונה, ואנחנו, לפי הכרתנו הדתית, חורבנן של הישיבות, שיהיה נצמח מלקיחת מבחר בניהן לעבודת הצבא, הוא לנו חורבן דתי איום ונורא.

דברי הרב באגרת צוטטו כבר בימי מלחמת העצמאות על ידי המתנגדים להשתתפות תלמידי הישיבות בקרבות, ונתלו בחוצות ירושלים. עם היוודע השימוש בדברי הרב באגרת בשנת תש"ח, פרסם רבנו הרצי"ה קול קורא בניסן של אותה שנה, ובו כתב שהמפרסמים מסלפים את דברי הרב שנכתבו בזמנו על מנת להציל את בחורי ישראל מהשתתפות במלחמות הגויים:⁴

ראיתי כעת שנתפרסם בחוצות ירושלים קטע מתוך מכתב של אאמו"ר הרב זצ"ל שכאילו הוא מסייע חלילה להשתמטות ממלוא החיוב של העמידה על נפשנו ועל נפש כל קהל ישראל. והנני מחוייב ומודיע בזה, למען אמיתה של תורה, כי המכתב הזה נכתב ממנו בחודש אדר שנת תרע"ז בלונדון להשתדלות לשחרור תלמידי

חכמים ממלחמת אנגליה ורוסיה וגרמניה וכו' שלא היה בה שום ענין לחיוב הצלת נפשות בישראל ובארץ ישראל. ועל כגון דא אמרו חז"ל (בבא בתרא קל ע"ב, עיי"ש רש"י) שאין למדין הלכה מפי מעשה. ועל השימוש בדברי קטע ממכתב קדשו זה, בהעלמת הענין שהוא דן בו, ובהסבת דעת הקהל שכאילו יש לדברים הללו איזה שייכות למצבנו עכשיו, יש להצטער שהוא כמו סילוף מן המין הגרוע והמחפיר ביותר. וכבר היו כמה פעמים מעשה זיפנים וסלפנים לרעה בדברי קדשו...

עוד יש לומר, על פי המהרש"א (שם), שהגמרא בסוטה מדברת על מלחמת רשות, ועל כן נענש אסא על שהשתמש בתלמידי חכמים. כלומר, דברי הגמרא אינם ראייה לפטור תלמידי ישיבות מהשתתפות במלחמת מצווה. וכך הביין גם הקרן אורה (שם מד, ב):

והרי התם היה מפני אויב דאתא עלייהו, מפני בעשא מלך ישראל. ואפ"ה שלא כדין הוי. וי"ל דהתם כבר הלך בעשא ממנו ע"י מלחמת ארם. כמבואר בקראי התם. ומשמע הכא דבמלחמת מצווה הכל יוצאין, ואפי' ת"ח צריכין ליבטל מלימודן.

בסיום הדברים יש לומר כי אף אם סוגיית "רבנן לא צריכי נטירותא" אכן הייתה נלמדת כפשוטה, אזי שכדברי הרב שלמה יוסף זווין זצ"ל היו רבנן צריכים לעמוד בקו החזיתי, להגן על כלל הציבור, ולהינצל. כך כתב בשנת תש"ח במכתב ארוך תחת השם "אחד הרבנים":

התורה מגינה על העוסקים בה? אדרבה, היא הנותנת: ישתתפו בני התורה במערכה, וזכות התורה תגן עליהם ועל חברים! "אם בחקותי תלכו, יכול זה קיום המצות... הא מה אני מקיים אם בחקותי תלכו, שתהיו עמלים בתורה" (תורת כהנים שם; רש"י שם). ומה הובטח בשכר זה? "ורדפתם את אויבכם ונפלו לפניכם לחרב" אמנם "ונפלו", אבל - "ורדפתם"!

רבנן לא צריכי נטירותא" (ב"ב, ז' ב')? רבש"ע, כלום מותר לסמוך על הגס במקום של סכנת נפשות ממש ולומד שאין רבנן צריכים שמירה? וחברון של תרפ"ט (לא תקום פעמים צרה) תוכיח, כלום לא נפלו לפני בני עולה צעירים קדושים וטהורים, כזוהר הרקיע מזהירים, מבחירי הישיבה וחכמיה? במטותא מיניכו רבנן, הקדושים ההם היו "צריכי נטירותא", או לא היו "צריכי נטירותא"? והרי הם הם אותם האויבים-הערבים שפרעו ורצחו אז והם הם אותם הפורעים ורוצחים עכשיו! ואם אמרו על "נטירותא" של בנין חומה וכיוצא, ובזמנים רגילים, במטרת שמירה מפני שונאים העלולים לבוא (ראה רש"י, ב"מ ק"ח א') מה זה עניין לזמן של סכנת נפשות ולחובה של מלחמת מצווה?

ח. סיכום

בהבנה ראשונית של סוגיית פטור תלמידי חכמים נראה היה שהגמרא הבינה שתלמידי חכמים משומרים מצד תורתם, ולכן הם פטורים מהשתתפות בנטל השמירה ומהוצאות של מיסים (ואכן כך הבינו חלק מהראשונים, כדוגמת הר"י מיגאש), אבל מהסבר הרמב"ם בפירוש המשניות נראה שהפטור נובע מחובת הציבור לכבוד תלמידי חכמים, וכפי שעולה גם מהקשר הפרק כולו במשנה תורה, שמדבר על כבוד תלמידי חכמים.

החתם סופר הוסיף בהסבר דעות רבי יוחנן וריש לקיש, שאין כוונת הגמרא שתלמידי חכמים אינם זקוקים להגנה והם מצילים את נפשם, ומתוך כך הם פטורים מחובות שונות; אדרבה, ההיפך הוא הנכון, תלמידי חכמים מגנים על הציבור ומשום כך שוחררו מחובות שונים, זה כמובן מחזק את חובת הציבור לשאת בנטל החובות המוטלות על תלמידי החכמים. מלבד זאת, צמצם החתם סופר את פטור תלמידי חכמים לנושאים כלכליים או פנים עירוניים כדוגמת פעולות שיטור פשוטות, אך בחובות ביטחון כלליות גם רבנן יהיו חייבים, גם מחוץ לארץ ישראל.

החזון איש מחדד שבעיר שכולה תלמידי חכמים, בוודאי יהיו מחויבים לבנות חומה ולא לסמוך על הנס. אלא שבמקום המורכב הן מתלמידי חכמים והן מעמי ארצות ישנה חובה של הציבור כלפי תלמידי חכמים, ולכן תלמידי חכמים יכולים לדרוש מהציבור להוציא הוצאות שמירה גם אם הציבור עצמו מוותר על כך.

מכלל הדברים עולה בבירור כי עיקרה של סוגיית "רבנן לא צריכי נטירותא" נוגעת לחובת הציבור להעצים ולייקר את כבוד התורה ולומדיה, ומתוך כך לשאת בהוצאותיהם של תלמידי החכמים ובחיובי השמירה שלהם. ברור מאליו שהסוגיה לא דנה כלל במצוות "עזרת ישראל מיד צר" ומלחמות משה ויהושע לכיבוש, ועל כן דוד ויואב ואבנר לא הוזכרו כאן למרות היותם רבנן, שכן איננו עסקים כאן בסוגיית מלחמת מצווה ומלחמת רשות.

בדורנו אנחנו זוכים לריבוי תורה עצום; עולם הישיבות בכלל, ובתוכו עולם הישיבות הציוני דתי, הולך וגדל. גם לאחר כל הוויכוחים, הרי שלאחר אלפיים שנות גלות אנו זוכים לממשלה יהודית המכירה בערך לימוד התורה ותומכת בלומדיה. אכן זהו עיקר מגמתה של סוגיית הגמרא בבבא בתרא - להעצים ולהאדיר את חשיבות לימוד התורה.

בחורי הישיבה חתומים על מעמד שנקרא דח"ש, שפירושו דחיית שירות. באסיפת הרבנים עם קום המדינה הרצי"ה קוק הוא שעמד על כך שכך יכונה המעמד הזה.

משמעוּתו של המושג דחייה, שלא כ"פטור", הוא שייכות למצוות עזרת ישראל מיד צר ובכך שייכות לכלל ישראל. כולנו שייכים למאמץ הלאומי של ההגנה על מדינת ישראל, ראשית צמיחת גאולתנו, ומתוך שיקולים שונים של גדולי ישראל ישנם בחורים שלעת עתה דוחים את שותפותם במצוות עזרת ישראל מיד צר בבחינת "עת לעשות לה' הפרו תורתך" (תהלים קיט, קכו) וממשיכים להמית עצמם באוהלה של תורה. מתוך התחושה הכנה ואמונתנו בכך שהתורה שאנו עמלים בה ושוקדים על לימודה משפיעה על כלל ישראל, ניתן לדחות לעת עתה את מצוות השותפות במלחמת מצווה.